

ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ

УДК 330.354 : 631.147

ТРАНСФОРМАЦІЯ ЗЕМЕЛЬНИХ УГІДЬ У КОНТЕКСТІ КОНЦЕПЦІЇ СУСПІЛЬНИХ БЛАГ

Н.В. Зіновчук

доктор економічних наук, професор

провідний науковий співробітник відділу економіки природокористування в агросфері

Інститут агроекології і природокористування НААН

Розкрито сутність концепції суспільних благ. Запропоновано науковий підхід до ідентифікації земельних ресурсів як суспільного блага. Обґрунтовано принципи здійснення та критерій оцінювання трансформації земельних угідь як суспільного блага.

Ключові слова: *земельні ресурси, трансформація земельних угідь, суспільні блага, суспільні інститути.*

Трансформація земельних угідь — це складний суспільно-економічний процес, зумовлений обмеженістю земельних ресурсів та їх важливістю у підтриманні життєдіяльності людей. Земельна трансформація відбувається постійно. Вона охоплює переформатування економічних відносин у процесі перерозподілу прав власності на землю, переведення угідь з одного виду використання в інший, зміну їх функціонального призначення тощо. Трансформація земельних угідь завжди відбувається задля реалізації певних інтересів: індивідуально приватних, колективних, суспільних. Як свідомо спрямований процес трансформація може відбуватися на мікрорівні (зміна суб'єктом господарювання виду використання земельних ділянок), мезорівні (галузева переорієнтація структури виробництва), та макрорівні (оптимізація міжгалузевого розподілу).

Задекларованими цілями трансформації земельних угідь, які й визначають напрями й технологію змін, можуть бути такі: розширення більш продуктивних площ; залучення до складу ріллі невеликих ділянок малопродатних земель для оптимізації польових робіт; розміщення об'єктів будівництва і транспортних мереж; запобігання чи поліпшення екологічного стану ґрунтів тощо. Однак кінцевою метою земельних трансформацій завжди є отримання додаткового доходу. Тому трансформації земельних угідь є зоною перетину економічних інтересів окремих членів суспільства (або їх груп) та обмежень, що накладають природно-екологічні умови. Якщо припустити, що метою трансформації є не отримання доходу, а збереження елементів довкілля, які просторово є дотичними до земельних ресурсів, то цілком очевидною стає необхідність ревізії підходів,

які використовуються при здійсненні сучасної трансформації земельних угідь.

На сьогодні достатньо напрацьовані організаційні аспекти трансформації земельних угідь, розробленням яких займалися провідні вітчизняні науковці Г.Д. Гуцуляк, Д.С. Добряк, Й.М. Дорош, А.Г. Мартин, Л.Я. Новаковський, М.Г. Ступень, А.М. Третяк та ін. Еколого-економічну оцінку земельних ресурсів, зокрема земель сільськогосподарського призначення, в Україні здійснили В.М. Будзак, Л.Є. Купянець, Л.І. Моклячук, М.А. Хвесик, М.М. Федоров, І.І. Червень та інші вчені. Однак на часі є переосмислення концептуальних підходів до використання земельних ресурсів, зокрема їх трансформації, та розроблення методологічних засад оцінювання таких процесів з огляду на необхідність збалансувати екологічні, економічні та соціальні цілі розвитку суспільства.

Тому метою нашого дослідження було розроблення методології оцінювання трансформаційних процесів у сільськогосподарському землекористуванні. Об'єкт дослідження — процес трансформації сільськогосподарських угідь з позицій концепції суспільних благ. Відповідно до поставленої мети виникає необхідність вирішення певних методологічних завдань, а саме: ідентифікації земельних ресурсів як суспільного блага; обґрунтування доцільності здійснення трансформації земельних угідь з огляду не на розмір можливого потенційного доходу, а на перспективу збереження елементів довкілля для майбутніх поколінь. У процесі дослідження застосовувалися методи абстрактно-логічний, елементарно-теоретичного аналізу і синтезу, метод системного аналізу. Теоретичні конструкції були обґрунтовані на засадах концепції суспільного блага та окремих положеннях інституціональної економіки.

Концепцію суспільних благ запропонував П. Самуельсон. За його визначенням суспільне благо є таким товаром, «потреба в якому задовольняється спільно, в тому розумінні, що споживання таких товарів окремим індивідом ніяк не впливає на їх споживання іншими» [1, с. 387]. Дослідники, які в подальшому розвивали цю концепцію, вказували на відсутність у суспільних благах властивостей суперництва (конкурентності) та винятковості (ексклюзивності), притаманних товарам, які пропонує ринкова система. Суспільні блага не можуть бути надані одній особі так, щоб не надаватися відразу ж усім іншим. І якщо вони вже надані одній особі, то можуть надаватися й іншим без будь-яких додаткових витрат. Споживання суспільного товару не виключає і не зменшує його корисності для інших індивідів, які споживають цей самий товар [2, с. 91]. Загальну кількість таких благ не потрібно ділити серед різних споживачів. Кожний має доступ до загальної кількості товару; споживання їх одним членом суспільства не зменшує кількості для інших [3, с. 169]. Неконкурентність суспільного блага може бути виражена такою формулою:

$$Xrg_A = Xrg_B = Xrg_C = \dots = Xrg_N,$$

де Xrg — кількість суспільних благ, що споживаються індивідами $A, B, C, \dots, N$ [4, с. 81].

Суспільні блага розглядають як провали ринку, тому що ринок не бере участі в наданні таких благ, а якщо й бере, то тільки частково. Суспільні блага розглядають як товари, які задовольняють загальні неподільні потреби і є доступними для всіх [5, с. 60]. При споживанні суспільного блага його ціна з кожного споживача не збирається ринковими засобами. Оскільки індивідуальні преференції не можуть бути визначені через ринок, то у випадку із суспільним товаром вільно конкурентна економіка не може досягти ефективності, тому що приватні ринки не можуть постачати суспільні блага, зберігаючи при цьому ефективність [6, с. 25].

Якщо звернутися до існуючої практики використання сільськогосподарських угідь в Україні, то виникає думка, що земельні ресурси не є суспільним благом. Насамперед тому, що вони поділені між користувачами, за їх користування збирається плата, сформовано, хоча й не легалізовано, земельний ринок. Однак, слід зауважити, що категорія «суспільні блага» досить складна, тому що охоплює різні види суспільних товарів, які мають різні властивості, а отже, й різні характеристики.

В економічній літературі пропонується декілька класифікацій суспільних благ (табл. 1).

Використовуючи класифікацію Ш. Бланкарта, можна стверджувати, що земельні ре-

сурси як об'єкт довкілля можна розглядати як загальнодоступне благо. Водночас за певних умов (реалізації права приватної власності) земельні ресурси можна вважати змішаним суспільним благом. За А. Рендоллом, земельні ресурси є неконкурентним та ексклюзивним благом. Суперечності, яка зумовлюється порівнянням різних класифікацій, можна уникнути, застосовуючи системний метод дослідження, а саме — пояснюючи, що є земельні ресурси як система або елемент системи.

Зазвичай, земельними ресурсами вважають територіальну сукупність площ, систематично використовуваних або придатних до використання з господарською метою та згруповану за природними, господарськими та антропогенно-придбаними ознаками. Однак насамперед земля є просторовою основою, на якій біогеоценози формуються в агроценози та здійснюється господарська діяльність, яка за суттю є підтримкою і розвитком біологічних процесів у модифікованому середовищі з метою отримання продукції й сировини від біологічних об'єктів. До того ж завдяки природним процесам, які відбуваються в ґрунті, підтримується біологічне різноманіття, необхідне для балансу та стабільності екологічних суспільств через забезпечення харчових ланцюгів та утримання популяцій. Земля як елемент довкілля, як складова екосистем безумовно є суспільним благом, причому чистим суспільним благом, яке належить усьому суспільству нині, а також майбутнім поколінням. Проте земля як елемент економічної системи має вже характеристики товару зі статусом суперництва, ексклюзивності, платності, прав власності.

Розглядаючи земельні ресурси водночас як елемент екологічної, так і економічної системи, доцільніше, на нашу думку, скористатися методичними засадами, на яких проведено класифікацію суспільних товарів та послуг С. Бейлі, Дж. Майкселлом, С. Брауном та П. Джексонном. Науковці виділяють такі ознаки групування суспільних благ: обмеженість (необмеженість) обсягу або доступу; виробництво (приватне або державне); розподіл (через ринок або безпосередньо через державні бюджетні різних рівнів); фінансування (за рахунок продажу права використання блага, податкових надходжень, субсидій); користування благом (кожен член суспільства, окремі споживачі та суспільство в цілому, тільки окремі споживачі); допущення (недопущення) неплатників; установлення ціни (можливе або неможливе); свобода вибору для споживача (відсутня, часткова); вплив використання на пропозицію (відсутній або скорочує пропозицію); зв'язок між оплатою і користуванням (відсутній, тісний);

Сучасні класифікації та характеристики суспільних благ

Види суспільних благ	Характеристики та ознаки суспільних благ	Коментарі та приклади
<i>За Ш. Бланкартом</i>		
Чисті суспільні (державні) блага	Товари і послуги спільного (колективно-го) користування, для яких не властиві ексклюзивність та суперництво	Принцип ексклюзивності не поширюється на ці суспільні блага, тому що немає ефективних засобів (або ці засоби пов'язані з високими витратами) виключення індивідів з кола користувачів цих благ навіть у тому випадку, якщо вони не здійснюють внесків на покриття витрат при наданні таких благ. Відсутність суперництва пов'язана з тим, що споживання блага одним індивідом не впливає на рівень споживання цього блага іншим індивідом. <i>Приклади: оборона, наукові здобутки, світло маяка, біологічне різноманіття, популяції тварин, атмосферне повітря, ландшафти</i>
Змішані (квазісуспільні, або платні) блага	Мають характеристики як чистих суспільних благ, так і товарів, призначених для індивідуального споживання	Є благами, на які поширюється принцип ексклюзивності (їх можна купити), але вони є неподільними і не мають ознак суперництва. <i>Приклади: кабельне телебачення, автомагістралі, бібліотеки, театри, стадіони, залізниці, водоканали, пошта, повітряне сполучення, приватні парки, ліси, озера</i>
Загальнодоступні («альменде-блага») блага	Є благами, на які не поширюється принцип ексклюзивності, проте існує суперництво при їх використанні	Чим доступні ці блага, тим інтенсивніше вони використовуються та забруднюються. <i>Приклади: окремі природні ресурси</i>
<i>За А. Рендоллом</i>		
Конкурентні неексклюзивні	Товари та послуги, плату за які неможливо зібрати	Постачаються приватними філантропами або державним сектором, який фінансує їх постачання з державного бюджету. За умови реалізації принципу фізичної або економічної ексклюзивності можуть постачатися через ринок або державний сектор за певну плату для їх користувачів
Неконкурентні ексклюзивні	Товари можуть постачатися як державним сектором за певну плату, так і приватним сектором	Одні й ті самі товари незалежно від прав власності можуть постачатися через ринок
Неконкурентні неексклюзивні	Товари постачаються або приватними філантропами або державним сектором, який забезпечує надання цих благ за рахунок державних коштів	За умови реалізації принципу фізичної або економічної ексклюзивності можуть постачатися через ринок або державний сектор за певну плату для їх користувачів

Джерело: адаптовано до [7, с. 67–75; 3, с. 176–177].

право прийняття рішення щодо виробництва блага (виключно уряд, скоригований ринок).

Застосовуючи таку методику, можна визначити характерні особливості земельних ресурсів: доступ до ресурсів визначається правами власності; запаси ресурсу обмежені; обсяги й засоби використання обмежуються

природно-кліматичними, технологічними умовами та фінансовими можливостями власників; державні органи влади і управління, місцеві органи влади і самоуправління беруть участь у наданні й розподілі ресурсів; фінансування процесу використання ресурсу здійснюється з державного бюджету, місцевих бюджетів, кош-

тів приватних осіб; утворення ринку і системи прав власності на ресурс, а також установлення ціни на нього є можливим; використання ресурсу впливає на його обсяги та якість; рішення щодо забезпечення ресурсом приймають уряд, місцеві органи влади, ринок.

На нашу думку, земельні ресурси незалежно від діючої системи прав власності мають бути ідентифіковані як суспільне благо зараз і в майбутньому, тому що земля як елемент екологічної системи має пріоритетне значення в підтримці й подальшому існуванні людства та всіх живих організмів. При загальнодержавній власності на земельні ресурси вони мають бути загальнодоступним суспільним благом. За інших форм власності на земельні ресурси право власності має обмежуватися лише процесами використання біологічних об'єктів у такій спосіб, щоб використання ресурсу зараз не зменшувало його доступності для наступних поколінь у майбутньому.

Покладаючи саме такий підхід до трансформації земельних ресурсів, що використовуються в сільському господарстві, важливо визначити принципи та критерії, за якими має здійснюватись та оцінюватись трансформація земельних площ. На нашу думку, такими принципами насамперед мають бути:

- *принцип загальної відповідальності.* Земля з притаманними їй екологічними функціями (підтриманням існування всіх живих організмів, у тому числі людини, як основа для розміщення водних джерел і мінеральних ресурсів та здійснення біологічних кругообігів) є об'єктом загального користування. Кожен має безоплатне право бути дотичним до екосистемних послуг земельних ресурсів. Це відбувається автоматично та аналогічно тому, як людина має доступ до ландшафтів, атмосферного повітря, водних джерел, рибних ресурсів, біологічного різноманіття, видів тварин тощо. Проте загальне користування не означає тотального споживання. У даному випадку сенс загального користування полягає в тому, що вся спільнота людей відповідальна за збереження екосистемних функцій землі;

- *принцип персональної відповідальності.* Як було визначено вище, земельні ресурси можна розглядати як змішані суспільні блага, коли право на використання їхніх функцій можуть бути придбані за окрему плату. Землі, на яких сформовано приватний парк, ліс, створено водойми і які за певну плату можуть бути відкритими для публічного відвідування, є саме таким типом суспільних благ. Отже, власники таких земельних ресурсів несуть персональну відповідальність за їх трансформацію. Слід акцентувати, що в зазначеному

випадку в довгостроковій перспективі такий вид трансформації земельних ресурсів однозначно є позитивним.

- *принцип пріоритету якості.* Для земельних ресурсів як елемента довкілля притаманна певна змінна характеристика — якість. Екологічні функції землі — неконкурентне в споживанні суспільне благо. Однак екологічно чисті земельні ресурси стають предметом конкуренції, коли з'являються бажаючі платити за користування якісними земельними ресурсами. У такому випадку трансформація земель з метою відновлення, збереження і підтримки їх природних функцій та поліпшення екологічного стану також є позитивною. Важливо зазначити, що безпосереднім споживачем такого суспільного товару, як якість земельних ресурсів, є насамперед населення, що мешкає на певній території, тому що його здоров'я залежить від екологічної чистоти довкілля. Опосередкованими споживачами екологічно чистих земельних ресурсів є покупці органічних продуктів харчування. Якщо в першому випадку споживачі отримують суспільне благо «екологічно чисті землі» безкоштовно та як суспільний товар, що споживається сумісно всіма членами територіальної громади, то в другому — вони вимушені сплачувати преміальні ціни за якісні продукти харчування. Зрозуміло, що суспільне благо «якість земельних ресурсів» залежить від приватних рішень, колективних та урядових дій, однак як принцип трансформації є дієвим інструментом збереження довкілля;

- *принцип релевантності.* Віднесення земельних ресурсів до того чи іншого типу суспільного блага не є абсолютним, а скоріше, дещо умовним, тому що існують чинники, які впливають на критерії визначення суспільних благ та змінюють їх з часом. Чинниками, що можуть забезпечити перехід суспільного блага з однієї групи в іншу, вважають розвиток технологій, визначеність та структуру прав власності, можливість субституції суспільного блага іншими товарами, урядові рішення, високі трансакційні витрати, нульові граничні витрати на додаткове споживання благ тощо [4, с. 82; 3, с. 166]. Тому, на нашу думку, єдиним справедливим критерієм, що має визначати міру відповідності трансформації земельних ресурсів бажаному результату, є збереження їх екосистемних функцій для майбутніх поколінь.

Зрозуміло, що за сучасного рівня екологічної свідомості та духовного розвитку абсолютної більшості членів людського суспільства реалізація зазначених принципів виглядає досить утопічно. Обмежена раціональність людини та її схильність до опортуністичної

поведінки не тільки в міжособистісних стосунках, й у відносинах виробника та споживача суспільних благ стане гальмуючим чинником позитивної трансформації земельних угідь. Однак протидією людській поведінці завжди були інститути — встановлені певні правила та алгоритми. Вектор спрямованості функціоналу таких інститутів різний. Інститути можуть використовуватися для зміни поведінки людей за принципом «приєднання до більшості» (всі так роблять, і я так роблю); «демонстративного споживання» (споживаємо найдорожче, тому що вважаємо це найкращим); «спонукання» (установлення певних правил та законів); «покарання» (встановлення механізмів, за допомогою яких забезпечується виконання правил); «дотримання правил — спосіб життя» (за правилами жити краще). Отже, зміна концептуальних підходів до трансформації земельних угідь передбачатиме обов'язкове переформатування відповідних суспільних інститутів.

ВИСНОВКИ

Кінцевою метою сучасної практики трансформації земельних угідь є отримання економічного доходу. Як один з варіантів суспільного розвитку можна розглядати зміну концептуального підходу до земельних трансформацій, що передбачає ідентифікацію земельних ресурсів як суспільного блага та встановлення принципів загальної та індивідуальної відповідальності, пріоритету якості земельних ресурсів, релевантності. Єдиним критерієм оцінювання доцільності трансформацій має бути можливість збереження екосистемних функцій земельних ресурсів. Реалізація зазначених принципів має супроводжуватися зміною індивідуальної та колективної поведінки членів

суспільства за допомогою системи інститутів. Подальші дослідження важливо спрямувати на визначення кореляції між сприйняттям членами суспільства земельних ресурсів як суспільного блага, інститутами, що впливають на економічну поведінку споживачів та виробників суспільних благ, та господарською практикою трансформації земельних угідь.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Samuelson P.* The Pure Theory of Public Expenditure // *Review of Economics and Statistics.* #36, 1954. — P. 387–389.
2. *Seneca J.J., Taussig M.K.* Environmental Economics. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice Hall, 1973.
3. *Randall A.* Resource Economics: An Economic Approach to Natural Resource and Environmental Policy. 2-th edit. New York: J.Wiley & Son, 1987.
4. *Немець Ю.* Економічна і соціальна основа для урядових дій // *Державні фінанси: Теорія і практика перехідного періоду в Центральній Європі* / Пер. з англ. — К.: Основа, 1998. — С. 61–113.
5. *Титенберг Т.* Экономика природопользования и охрана окружающей среды / Пер. с англ. К.В. Папенова; Под ред. А.Д. Думнова и И.М. Потравного. — М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2001. — 591 с.
6. *Miranowski A.* 1993. «Agriculture Resource Economics: an Overview». *Agricultural and Environmental Resource Economics.* Edited by Gerald A. Carlson, David Zilberman and John A. Miranowski. New York, N.Y.: Oxford University Press. — P. 3–27.
7. *Бланкарт Ш.* Державні фінанси в умовах демократії: вступ до фінансової науки / Пер. з нім. С.І. Терещенко та О.О. Терещенка; Передмова та наук. редагування В.М. Федосова. — К.: Либідь, 2000. — 654 с.

Новини

Новини

Новини • Новини • Новини

ЗАБРУДНЕНА ВОДА — ЗАГРОЗА ДЛЯ ДОВКІЛЛЯ І ЗДОРОВ'Я ЛЮДИНИ

Забруднена вода губить більше людей, ніж війни і всі інші форми насильства разом узяті. Про це йшлося в доповіді ООН, опублікованій з нагоди Всесвітнього дня води, що відзначається щороку 22 березня ось уже двадцять чотири роки поспіль.

Експерти відзначають, що близько двох млрд. тонн відпрацьованої води, що є сумішшю з перероблених добрив, нечистот, промислових відходів та відходів, що виробляються в результаті життєдіяльності людини, щоденно скидається в річки і моря, викликаючи поширення хвороб і завдаючи непоправної шкоди екосистемам. Тому перетворення забрудненої води з загрози для здоров'я і навколишнього середовища в чистий, безпечний і економічно привабливий ресурс є одним з ключових викликів для світового співтовариства в XXI столітті.